

Opponensi vélemény

Lőrincz Csongor: Az irodalom tanúságtételei. Tanúság és fikció mint nyelvi események

című MTA-doktori értekezéséről

Lőrincz Csongor akadémiai doktori értekezésént benyújtott könyve¹ eredetileg alcím nélkül jelent meg, a »Tanúság és fikció mint nyelvi események« alcím az értekezés téziseiben bukkan fel, valamint a kötet 2016-ban német nyelven megjelent változatában is jelen van.² Az alcímtől eltekintve a magyar és a német nyelvű kötet gyakorlatilag megegyezik egymással; a német nyelvű kiadás is jól mutatja Lőrincz Csongor háttérét és kötődéseit: a magyar irodalom- és kultúratudomány berlini professzoraként a Humboldt Egyetemen is magyar irodalmi/irodalomtudományos kontextusba illeszkedik, s mindeközben elsőrendűen fontos számára a döntően német filozófiai, esztétikai és irodalomtudományos hagyomány és diszkurzus. Évek óta jelen van mindkét ország tudományos életében, konferenciákon ad elő és publikál.

Eddigi írásai erősen fókuszáltak a modern és kortárs lírára³, valamint esztétikai, kultúratudományos kérdésekre, az elbeszélő szövegek viszonylag kívül estek érdeklődési körén. Az akadémiai doktori munkaként beadott könyvében viszont – legalábbis annak szövegelemző részeiben – német és magyar narratív szövegeket tárgyal a »tanúságtétel« fogalmának többértű körüljárásaként, saját meglátásai alkalmazásaként. Az is látható viszont, hogy ez nem váratlan fordulatként (mondhatni »eseményként«) bukkan fel Lőrincz Csongornál, mert (mint arról az MTMT-ben fellelhető bibliográfiája is tanúskodik) a tárgyalt kötetben elemzett elbeszélő szövegekről az elmúlt 6–8 évben folyóiratokban és/vagy gyűjteményes kötetekben folyamatosan jelentek meg tanulmányai magyar és/vagy német nyelven egyaránt.⁴ A doktori munka más fejezeteinek is megvannak az előzményei/előző publikációi a szerző korábban közölt tanulmányaiban, jól mutatva a vizsgált kérdéskörrel való hosszas foglalkozását, nézeteinek érlelődését.

¹ Lőrincz Csongor: Az irodalom tanúságtételei. Budapest: Ráció Kiadó 2015.

² Csongor Lőrincz: Zeugnisgaben der Literatur. Zeugenschaft und Fiktion als sprachliche Ereignisse. Bielefeld: Transcript Verlag 2017.

³ A számos tanulmány mellett példaként említhetők többek között »A líra medialitása. Hang, szöveg és intertextualitás 20. Századi lírai művekben« (2002), »A költészet konstellációi. Adalékok a modern líra történetéhez és elméletéhez« (2007) vagy a »Költői képek testamentumai« (2014) kötetei.

⁴ Feltehetően e keletkezéstörténet következtében a kötetben nincs összefoglaló bibliográfia, ami viszont – terjedelmére és a vissza-visszatérő utalásokra tekintettel – feltétlenül fontos lett volna.

A kötetben tárgyaltak a ›tanúság‹, ›tanúságtétel‹ fogalma köré összpontosulnak, mely fogalom az utóbbi években több oldalról is különböző diszciplínák érdeklődésének homlokterébe került, így az irodalom- és kultúratudományos vizsgálatokat is részben megalapozzák, előkészítik, kiegészítik a filozófia, teológia, történettudomány, jogtudomány, politológia, pszichológia, médiatudomány koncepciói (és dilemmái). A ›tanúság‹ komplex jelensége legalábbis kettős (és ambivalens), mivel nem egyszerűen információ(át)adás és információforrás, ami így episztemikus bizonyossággal, megbízhatósággal bírna, hanem az észlelés, kognitív érzékelés és emlékezés/emlékezet adottságai révén – amint azt például a (kulturális) emlékezetkutatás vagy a traumakutatás sokrétűen tanúsítja – alapvetően bizonytalan, töredékes és megbízhatatlan. Ez utóbbi jelenség pedig (bár mindenfajta tanúság sajátja) jól operacionalizálhatóvá teheti például irodalmi elbeszélő szövegek elemzésében, ahol többek között éppen az elbeszélői megbízhatatlanság jelensége és problémaköre az utóbbi egy-két évtized sokféle ellentmondást felmutató kérdése, sok új meglátást, de gyakorta fogalmi tisztázatlanságot/bizonytalanságot is hozott magával (e vizsgálatok jó része nem érintkezik a Lőrincz Csongor által használt elvi-fogalmi keretekkel).

A tanúsághoz kapcsolható diszciplínák körét Lőrincz Csongor némileg leszűkíti, amikor elsősorban a filozófiára, illetve annak egyes hagyományaira támaszkodik, mert – amint téziseiben röviden kijelenti – »a vallási tapasztalat bizonyos alakzatainak nem-önazonos ›visszatérése‹ is e tendencia [=a tanúság kérdésköre] háttérét képezi, legmélyrehatóbb módon pedig a filozófia foglalkozott a témával (Heidegger és Derrida)« (Tézisek, 1. old.). Ezen irányulás alapja számára abban keresendő, hogy az irodalom- és kultúratudomány e téren eddig még nem szolgáltat rendszeres és módszertanilag kimunkált eredményekkel. A kötet egészében véve – amint Lőrincz Csongor eddigi munkái is – a filozófiai esztétika alapjaira épül, jól látható ez a kötet »Tanúságadományok« című bevezető fejezetében, valamint a Gadamert, Heideggert, Szondit és némileg Derridát is értelmező, illetve az ő (bizonyos mértékig mintegy kvázi-kanonizált) Hölderlin és George-értelmezéseiket értelmező-továbbgondoló (rész)fejezetekben, amelyek mintegy a bevezető fejezet mozzanatait viszik tovább és járják körül (szinte szó szerint körkörösén).

A szerző hármas (bár egymással összekapcsolható) metodológiai megközelítéssel járja körül a ›tanúság‹ kérdését, mégpedig nyelv- és szövegelméleti, valamint olvasáselméleti szempontból, amelynek során szintén a filozófiai-esztétikai alapozás döntő, ezt érvényesíti azután az egyes irodalmi szövegek (így Kleist, Kosztolányi, Esterházy, Nádas elbeszélő műveinek) elemzésében, valamint némely lírai szövegek (Hölderlin, George) továbbgondoló, saját pozíciója felé továbbvivő értelmezésében is.

Lőrincz Csongor fejtegetéseiben a ›tanúság‹/›tanúságtétel‹ a központi kategória, amelyet a kései Heidegger és Derrida alapján is általános értelemben alkalmaz az irodalomra, sőt az irodalmat a tanúságtétel »funkciójának vagy a esetének« (Az irodalom tanúságtételei, 11. old.), mondhatni speciális esetének tekinti. Felvetődhet ezzel kapcsolatban az irodalom autonómiájának kérdése, amelyet a szerző láthatóan nem teljesen ismer el, jóllehet az irodalom, az irodalmi diskurzus viszonylagos autonómiájának lehetősége nem mond ellent sokrétű egyéb diszkurzív meghatározottságainak, beágyazottságának. A szerző ezen alapállásból olyan kérdéseket vizsgál, amelyek a tanúság(tétel) alapjait érintik: ›tanúság‹ és ›adomány‹ összefüggéseit tárgyalja, amint azt már a (német) megnevezés, a ›Zeugnisgeben‹ is sugallja, (vö. Az irodalom tanúságtételei, 12. old.), így a ›tanúság‹ és ›adomány‹ szorosan összekapcsolódik, »a tanúság kezdettől fogva adományt jelent«, (uo. 14. old.), amely adományozás döntésen alapul. E fejezet továbbá vizsgálja ›tanúság‹ és ›adomány‹ kölcsönös meghatározottságát, időbeliségüket, nyelvi-performatív dimenziójukat, mediális meghatározottságaikat.

A szerző a tanúságtételt alapvetően nyelvi eseményként tételezi, amelyben kiemelendő az esemény-mozzanat; továbbvezet a ›tanúságtétel‹ és a fikció kapcsolatához, tanúság és hamis tanúság kérdéséhez. Itt felvethető a kérdés, hogyan értelmezi a szerző a ›fikció‹ fogalmát, a ›hamis‹ és ›igaz‹ jelentését, mert itt akár nyelvelméleti-szemantikai, akár ismeretelméleti alapokról többféle válasz adható; ennek tükrében értelmezendő a »valószínűtlen evidencia«, a »nem-kalkulált igazságigény« (Tézisek, 8. old.) – Lőrincz Csongor használatában érzésem szerint meglehetősen metaforikus – fogalma is. Felvetődik az a probléma is, hogy (bár Lőrincz Csongor a saját rendszere kereteiben maradva fejt ki nézeteit) a ›tanúság(tétel)‹ mint alapfogalom meglehetősen tág értelmezéssel bírhat, így metaforikus jellegű is – vajon az irodalom mint bonyolult rendszer, illetve az irodalmi szövegek levezethetők-e generálisan ebből a fogalomból/ jelenségből, vagyis milyen elméleti és interpretatorikus többlet nyerhető alkalmazásával. Ennek belátásában a szerző némileg apodiktikus fejtegetésmódja sem egyszerűsíti az olvasó helyzetét.

Az elméleti jellegű fejezetek a kötet valamivel több mint felét teszik ki, így a kiválasztott elbeszélő szövegek tárgyalása azonos súlyúvá válik az elméletibb, általánosabb fejtegetésekkel, ugyanakkor az elemzésekben is nagy teret kapnak általános filozófiai-esztétikai észrevételek, kitérők is. A szövegválasztás már első áttekintésre is szinte »adja magát«, gyorsan belátható, hogy itt már első megközelítésre is a ›tanúság‹, ›tanúságtétel‹ különféle, konkrétabb és/vagy részben metaforikus változatai jelennek meg a szövegek elbeszélte világában. Lőrincz Csongor, bár nem fordul a teljes narratológiai eszköztárhoz (ami

a megközelítések, eljárások különféle felfogásokban látható többfélesége miatt sem lenne egyszerű, bár nyilván itt is lehetséges konzisztens alkalmazáshoz vezető választás), de az egyes szövegekben egyes fontos narratológiai fogalmakat, jelenségeket (pl. megbízhatatlan elbeszélő/elbeszélés, időrétegek, elbeszélő instanciák) instrumentalizál elemzése során. A kötetben elemzett két Kleist-elbeszélés (»Die Verlobung in St. Domingo« és »Die Marquise von O...«⁵) tárgyalása során ugyanakkor ki is tekint más Kleist-szövegekre és jellegzetességeikre, így mintegy a kleisti elbeszélés tanúságtétel alapján való olvashatóságára kérdez rá (és felel rá igenlően). A »vendég(ség)« idegenség és ismerősség közé helyezett ambivalenciáját tételezve, nyelvének és tanúságtételének kérdése kerül középpontba, itt más »tematikus, motivikus, narratológiai és textuális motívum[], effektus[]« (Az irodalom tanúságtételei, 202. old.) mellett »az ún. »performatív« nyelv mozzanatai játszanak főszerepet az értelmezésben« (uo.), a »bizalom, eskü, ígéret, megbocsátás« és ellentéteik »határozzák meg a szöveget«, azaz, amint azt Lőrincz Csongor összefoglalóan kijelenti, itt »a nyelv adományjellegéről van szó« (uo.). Ennek narratív inszcenírozása (az elbeszélői pozíciók változása) is meghatározó mindkét szövegben, amint azt a két novella elemzése is igyekszik bemutatni a helyettesítés alakzatainak nyelvi-performatív és narratív apóriáiban (»Verlobung in St. Domingo«) vagy az intézményesítés és individualizáció, a »nyilvánosság és a titok figurációi[nak]« (Marquise von O...«) műfaji elmozdulásaiban, titok és trauma sokszoros meghatározottságában, saját fogalomrendszerébe illesztve ezáltal a sokat és sokféleképpen elemzett Kleist-szövegek tárgyalását, rámutatva eközben »a tanúság(tétel) mediális uralhatalanság[ára]« (Az irodalom tanúságtételei, 265. old.) is.

A Kosztolányi-elemzés az »Esti Kornél« 9. fejezetét, a bolgár kalauzzal folytatott »beszélgetés« történetét a kísérletszerűség aspektusából vizsgálja (és részben kitér e vonatkozásban a 13. fejezetre is). Lőrincz Csongor itt általában eltér a korábbi elemzések esztétikai és etikai hozzáállás ellentétét megalapozó nézőpontjától, s elemzésében eltávolodik Esti nézőpontjának kizárólagos tételezésétől, rámutatva a szerző és figura (Esti mint narrátor) kettősségéből épülő metafiktív keretezésre, az egyes fejezetekben többször jelenlévő »játékos« (többnyire akár nyelvi) kísérletezésre (hozzátehetjük: mind az elbeszélő történet, mind a narratív diszkurzus síkján), hangsúlyozva »az igazmondás, bizalom, hamis eskü, megbocsátás komplexumát« (Az irodalom tanúságtételei, 274. old.). Az elemzés rámutat »a Kosztolányi-szövegek nyelvszemléletének, antropológiai és etikai vonatkozásaik produktív és lehetőség szerint koherens értelmezésére« (Az irodalom tanúságtételei, 299. old.), ugyanakkor

⁵ Bár a fejezetcímekben az eredeti mácímeteket adja meg, az elemzésekben a magyar fordításokból idéz, a német szöveghelyek megadásával összekötve.

e vonatkozásban mindenképpen felvetődik (éppen a »játékosság« háttére előtt) az Esti-szövegek (és az itt elemzett fejezet[ek]) sajátosan ironikus mivolta, ami éppen a narratív és nyelvi inszcenírozás összefüggéseiben jól kimutatható.

W. G. Sebald »Luftkrieg und Literatur« című műve, amely az író 1997-es zürichi előadásán alapul, és 1999-ben jelent meg ismert formájában⁶, meglehetősen visszhangot váltott ki, nemcsak témája és annak implikációi, hanem Sebald érvelése következtében is. A Sebald-szöveg inkább esszéisztikus-értekező jellegű, szerzője nemcsak történelmi eseményekre referál (a szó több értelmében is), hanem ezek irodalmi reflexióira, esetlegesen az irodalmi reflexiók reflexióira, mintegy sokszoros intertextuális utaláshálót, s ezzel értelmezési mozzanatok, »tanúságtételt« teremtve. Lőrincz Csongor is úgy véli, hogy a mű »radikális kérdéseket vet fel a történelmi tanúságtétel lehetőségeit illetően – méghozzá nyivánosság és lappangás vagy latencia (titok) összefüggései felől, amelyek köztes terében helyezkedik el mindenfajta tanúság« (Az irodalom tanúságtételei, 301. old.), s Sebald így az intertextuális vonatkozások révén »sokkal inkább a nyelvi dimenzióban vizsgálódik« (Az irodalom tanúságtételei, 303. old.). Lőrincz Csongor szerint pedig az is kiviláglik, hogy »maga a nyelv [lesz] végül a tanúságtétel akadály« (Az irodalom tanúságtételei, 308. old.), s ez felvetheti az irodalom funkciójának tanúságtétel és felejtés között feszülő problémáját, a nyelv uralhatatlanságának és az ember antropológiai meghatározottságainak dilemmáit is. Lőrincz Csongor érzékletesen fejti ki mindezeket a kérdéseket, ugyanakkor viszont éppen Sebald intertextuális vonatkozashálójának bizonyos elemeit nem/kevésbé veszi figyelembe, éppen azokat, amelyek Sebald szerint túlmennek nemcsak a Luftkrieg ábrázolhatóságának »cordon sanitaire«-én⁷, hanem olyan értékrendszerbe illeszkednek, amely a német irodalomban és kultúrában mintegy előkészítette a későbbi pusztulást és pusztítást.⁸ Sebald szarkasztikusan ironikus hangneme egyúttal az író sajátos tanúságtétele is (érdemes itt megemlíteni még az 1999-es első kiadásban a »Luftkrieg und Literatur« esszét követő, s azt mintegy kiegészítő »Der Schriftsteller Alfred Andersch« című írást, amely a »Luftkrieg«-ben felvetett kérdést, a tanúságtétel mint felelősségvállalás lehetőségét és szükségességét intonálja a »hamis« irodalmi diszkurzus eme írói példáján).

⁶ W. G. Sebald: Luftkrieg und Literatur. Mit einem Essay zu Alfred Andersch. München: Carl Hanser 1999. A frankfurti S. Fischer Verlag paperback-kiadása ezt követően 2001-ben (majd ezután még több kiadásban) jelent meg.

⁷ Sebald: Luftkrieg und Literatur, 112.

⁸ Uo., 114skk. – továbbá: »Denn wenn irgend etwas am Anfang des unermesslichen Leidens stand, das durch uns Deutsche über die Welt gekommen ist, so war es solches, aus Ignoranz und Ressentiment heraus kolportiertes Gerede« (uo., 119) – kiemelendő itt a nyelvi meghatározottság, a háború utáni tanúságtétel, illetve az arról való beszéd lehetetlenségének többirányú nyelvi előkészítettsége.

Esterházy Péter »Javított kiadás«-a természetesen olvasható a »Harmonia celestis« apaképeinek egyfajta korrektúrájaként, tanúságtételként is, amely – amint Lőrincz Csongor megállapítja – »bizonyos értelemben kiigazítja, mintegy referenciálisan emendálja a regényt« (Az irodalom tanúságtételei, 334. old.), így »az apa elmaradt vallomását helyettesítő, nyilvános gyónásként is olvasható« (uo., 340. old.), miközben az »irodalom ideológiakritikai funkciója [...] problematizálódik Esterházynál« (uo., 346. old.) – rámutatva ezzel tanúság, hazugság, megbocsátás komplex együtt hatásaira. A Nádas-szöveg (»Saját halál«) pedig alapvető kihívást jelent a »tanúságtételként való értelmezés[] vagy olvasás[]« (Az irodalom tanúságtételei, 358. old.) számára, ennek mintegy végső határát jelenti, megvalósítása pedig, mint Lőrincz Csongor rámutat, idézetszerűségre utaltsága következtében alapvetően paradox és egyúttal mélyen ironikus is.

Lőrincz Csongor elemzései több vonatkozásban tovább folytathatók, tovább gondolhatók, egyes mozzanataikban kiegészíthetők lennének – folytathatók abban az értelemben is, hogy további műveken, más szerzőkön, más korszakok szövegein is kipróbálható lenne az itt alkalmazott eljárás és fogalomkészlet. Végső soron felmerül a kérdés, hogy a »tanúság(tétel)« univerzális kategóriaként alkalmazható-e minden irodalmi műre, illetve egészében véve az irodalomra, vagy éppen a jól megválasztott korpusz vezethet ilyen következtetésre. Az elemző fejezetek után e kérdések fényében a kötet zárásaként jó lett volna még egy – akár rövid – áttekintő, összegző, súlyozó fejezetet beiktatni, ami lekerekíthette volna a kötetet, és reflektálhatott volna a bevezetőben tett megállapításokra.

Mindez nem kérdőjelezi meg Lőrincz Csongor munkájának eredményeit, és éppen továbbgondolhatóságuk, további vitathatóságuk is fontos hozzájárulás az irodalom- és kultúratudományos diszkurzushoz. Jelen könyv ezzel eléri célját, így a doktori munka nyilvános védésre bocsátását feltétlenül javaslom.

2018. június 15.

Orosz Magdolna
az MTA doktora